KARAHANLI DÖNEMİ TÜRKÇESİNDE SÖZÜN ETKİLİ KULLANIMI

Ramazan Çakır
Mevlana Üniversitesi,
Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi,Konya/Türkiye
r.cakır@yahoo.com

Özet: Karahanlı dönemiTürkçesi'ninve İslami Dönem Türk Edebiyatının temeleserlerinden Kâşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat-it-Türk'ü sadece bir sözlükdeğil; edebiyat ve dil tarihini aydınlatan, sözün etkili gücünü ve kullanımını gösteren ansiklopedik bir eserdir. Aynı dönem eserlerinden biri de ilk nasihatname örneği olan Yusuf Has Hacip' in Kutadgu Bilig isimli eseridir. Bu eser de şu öğütler sıralanır: Sözü yerinde söylemeli, sorulunca konuşmalı, iki dinleyip bir söylemeli, kaba söze yumuşak; acı söze tatlı karşıtlık vermeli gibi. Böylece, toplumsal değer yargıları ve kutlu saadet bilgileri anlatılırken, sözler inci gibi dizilerek, etkili ve kalıcı bir anlatım sağlanmıştır. Bu döneme damgasını vuran ve dilin muhafazası hakkında manidar bilgiler veren üçüncü yapıt ise; Edip Ahmet' in kaleme aldığı Atebetü'l Hakayık'tır. Her üç eserde bilimsel olarak incelendiğinde sözün o dönemdeki gücü ve etkisi ayan beyan görülmektedir.
Bu çalışmada: Karahanlı Dönemi Türkçe' si yapıtlarından, Divan'ı Lugat It Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü' l Hakayık' ta sözün etkili kullanımı üzerine bir inceleme ve tarama çalışması yapılarak, çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Bu bulgular günümüz eğitimcileri ve eğitim dünyası için de önem arzetmektedir.
AnahtarKelimeler: Karahanlı dönemieserleri, sözüngücü, dilsözilişkisi

ON THE EFFECTIVE USAGE OF SAYINGS IN KARAHANIDS TURKISH

Abstract: The works such as DivanuLügati't-Türk, KutadguBilig and Atabetü'l-Hakayıkmanuscripted in Karahanids Turkish are known as pre-Islamic Turkish books. In these works there are not only Islamic characteristics of Turks but also Turkish traditional features before Islam. DivanuLügati't-Türk is a dictionary including examples of Turkish literature, history, traditions of Turks, many Turkish proverbs and idioms. KutadguBilig by Yusuf Has Hacip and Atabetü'l-Hakayık by Edip Ahmed are advice books.
There are many advices related with sayings and the effective usage of sayings in these works. For example, It was advised that you speak only If you are asked, listen before you talk. It was also advised that when you response someone, be kind and use soft words, use 'siz' (polite version of you in Turkish) instead of 'sen' (you). In these works, it is pointed out that Turkish language must be protected.
In this paper, the proverbs, idioms and verses related with the effective usage of sayings will be considered. The data extracted from these works will be classified and examined. The concluding results will be examined from educational point of wiev.
Key Words: Karahanidsc periods works, the power of words, that the relationship between language and word

Giriş:

8. yüzyıldan itibaren Araplarla tanışmaya başlayan Türkler, Karahanlı döneminde İslâmiyeti resmen kabul etmişlerdir. Bu nedenle tarihte varlığı bilinen ilk Müslüman Türk Devleti Karahanlı Devleti (912-1212) olup, İslâm kültürü etkisinde gelişen Türk edebiyatının elde bulunan en eski örnekleri de bu döneme aittir. Bu dönemde kaleme alınan tefsirlerin yanı sıra, Karahanlı dönemi Türkçesiyle yazılmış varlıkları bilinen en meşhur eserler; Kutadgu Bilig, Dîvânu Lügâti`t-Türk ve Atabetü`l-Hakâyık`tır.

Kutadgu Bilig, Karahanlı dönemi Türkçesi olan Hakaniye lehçesi ile yazılan bir eserdir. Karahanlı dönemi Türk edebiyatının kronolojik sıraya göre ikinci önemli eseri Dîvânu Lügati`t-Türk`tür. Kaşgarlı Mahmud tarafından 1074`te Bağdat`ta tamamlanmış olan bu eser Türkçe-Arapça bir sözlüktür.

Karahanlılar döneminin sonunda kaleme alınan, konu ve edebi nevi itibariyle Kutadgu Bilig'in devamı olan üçüncü bir eser ise; Atabetü`l-Hakâyık`tır.

Karahanlı Devleti kısa zamanda kendi dilini ve medeniyetini oluşturmuş, Kaşgar, Balasagun ve Sir- Derya boyunda kendini hissettirmiştir. (Hacıeminoğlu, 1996:13)

3.Araştırmanın Amacı Ve Bölümleri:

Karahanlı Dönemi eserlerini sırasıyla tanıtan bu çalışmanın amacı: Karahanlı DönemiTürkçe' si yapıtlarından, Divan'ı Lugat It Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l Hakayık' ta sözün etkili kullanımı üzerine bir inceleme ve tarama çalışması yapılarak, çeşitli bulgulara ulaşılmaktır.

Bu bildiri dört ana bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde, Karahanlı Türkçesine ve dönemine yüzeysel bir bakış; İkinci bölümde, Kutadgu Bilig'in dil özellikleri ve eserde geçen sözlerin etkili kullanımı; Üçüncü bölümde, Divan'ı Lugat It Türk eserindeki söz – dil etkisi üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde ise, Atebetü'l Hakayık' ta sözün etkili kullanımı üzerine bir inceleme ve tarama çalışması yapılmıştır.

4.Veriler Ve Yöntem:

Karahanlı Dönemi Türkçe' si eserlerinden, Divan'ı Lugat It Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l Hakayık' ta geçen söz – dil kavramları ve etkisi, farklı kaynaklardan alınan veriler ile tespit edilmiş ve tarama metodu kullanılarak sözün etkili kullanımı üzerine bir inceleme ve çalışma gerçekleştirilmiştir.

4. Karahanlı Dönemi Türkçesi Ve Eserleri

5.1.Karahanlı Dönemi Türkçesi:

İlk İslâmî edebiyat dili olan Karahanlı Türkçesi, 11.-12. yüzyıllar arasında Kaşgar ile Doğu ve Batı Türkistan'dan gelişmiştir. Karahanlı Türkçesi aynı zamanda Karahanlı Devleti'nin resmî dili olmuştur. Karahanlı Devleti 10. yüzyılda İslâm dinini benimsemesiyle birlikte, çevresindeki İslâm devletleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkiler zamanla çeşitli toplum kurumlarında ve özellikle dil üzerinde birtakım etkiler yapmış ve bazı Arapça, Farsça terkip ve tamlamalar tabii olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Yaklaşık iki yüzyıllık bir zaman dilimine hakim olan Karahanlı Türkçesi, Uygur ve Köktürk Türkçesi'nin devamıdır. (Hacıeminoğlu, 1996:1) Karahanlı Türkçesi` nin merkezini Kaşgar teşkil eder. Karahanlı'lar devrinden itibaren, Kaşgar şivesinde inkişaf eden Türkçeki, buna hem hakaniye(Karahanlı) hem de Doğu Türkçesi adı verilmektedir.(Caferoğlu,1984:74)

Karahanlı Türkçesinde Arapça ve Farsça kimi dil ögeleri (sözcükler, ekler vb.) yerleşmeye ve halk dili dışında bir zümre dili oluşmaya başladı. Karahanlı Türkçesinin özelliklerini gösteren yapıtlar arasında Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ı Lugat-it-Türk" ü (Türk Lehçeleri Sözlüğü), Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig" i (Saadetli Olma Bilgisi), Edip Ahmet'in "Atabet-ül Hakayık" ı (Hakikatlerin Eşiği) ve "Ashab-ül-Kehf " (Yedi Uyurlar) özellikle anılabilir. Karahanlılar dönemi eserlerinde kullanılan dil; o dönemin kültür ve sanat yaşamında İslâm gelenek ve göreneklerindeki etkisini kısa zamanda gösterdi ve Karahanlı Türkçesinde eserler verilmeye başladı. (www.birdunyabilgi.net/karahanli-turkcesi-ya-da-hakaniye-turkcesi, 23-03-2011, saat:10.00). Bu devirde birçok Türkçe eserler yazıldığı muhakkak ise de, yazık ki bize bunlardan pek azı gelebilmiştir.(Köprülü,1986:153)

Ayrıca, söz ve konuşma âdâbı, bir milletin tecrübe imbiğinden süzülerek nesilden nesile hayat görüşü olarak aktarılan atasözleri ve deyimler içinde oldukça geniş yer tutar. "Söz gümüşse sükût altındır", "Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır", "Söz dokuz boğumludur, boğa boğa söyle", "Söz adamın mihengidir" gibi atasözleri ve "söz açmak, söz geçirmek, söz vermek, sözünü bilmek, sözünün eri olmak" gibi deyimler bazılarıdır. (Tunç, 2001:162)

Edebiyatımızda hemen hemen bütün hacimli dinî, ahlâkî ve didaktik eserlerde söze bir bölüm ayrılmış veya yeri geldikçe konuşma âdâbı ile ilgili hususlar dile getirilmiş, hatta sırf söz âdâbı ile ilgili nasihat-nâme türünde müstakil manzumeler yazılmıştır .(Yeniterzi, 2001: 322-23) Sözün tesirli kullanıldığı eserlerin başında Divan-ı Lugat-it-Türk gelir.

5.2.Divan-ı Lugat-it-Türk'te Sözün Etkili Kullanımı:

Dinî ve ahlâkî eserlerde, nasihat-nâmelerde söz ve konuşma âdâbına önem verilmesi ve çoğunlukla bölümler ayrılmasında, Türk edebiyatının köklü bir sözlü geleneğe bağlı olmasının da payı vardır.(Tunç, 2001:183) Karahanlı dönemi Türkçesi' nin ve İslami Dönem Türk Edebiyatının temel

eserlerinden Kâşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügat-it-Türk'ü sadece bir sözlük değil; edebiyat ve dil tarihini aydınlatan, sözün etkili gücünü ve kullanımına vurgu yapan bir eserdir. Araplar`a Türkçe öğretmek ve Türkçenin zengin dil-söz varlığını ortaya koymak amacıyla yazılmıştır.

KâşgarlıMahmut'un;

"Derdini dinletebilmek ve Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka çare yoktur." sözleri (Atalay, 1985:6), yabancıların Türk dilini vedille birlikte folklorünü ve kültürünü öğrenmelerini, Türklerle iyi ilişkiler kurmak için tek yol olarak kabul ettiğini gösterir. (Eker, 2006:191) Dilin yaygınlaşmasında ve tesirin artmasındaki temel etken; canlı,derin manalar ifade eden kelimelerin kullanımı, yazılı veya sözlü dil unsurlarının anlaşılır ve yalınlığının yanında muhatabına göre seçilmesidir.

Divan-ı Lügat-it-Türk açıklamalı bir sözlüktür. Türkçe kelimeyi açıklarken bir ibare, atasözü ya da bir manzum parçayı örnek olarak verir. Divan'da yer alan edebi malzeme savlar(atasözleri) ve koşuklar (şiirler) olmak üzere iki grupta toplanabilir. Divan'daki 7500 madde başını açıklamada yararlanılan 289 atasözü 172' dörtlüklerden, 55 beyitten ibaret toplam 798 dize vardır. (Eker, 2006:193). Divan-ı Lügat-it-Türk; bir sözlük olarak ele alındığında, sözcükten oluşan söz varlığıyla ve bu sözcüklerin açıklamalarıyla ön plana çıkmaktadır. Pek çok dil bilimsel özelliği içinde barındıran bu eser, aynı zamanda dönemin karşılaştırılmalı Türk dili ansiklobedisidir.(Bayraktar,2009:139) DîvânuLügati`t-Türk`te 7500 dolayındaki Türkçe kelimenin Arapça karşılıkları verilmiş ve Türk boylarının dilleri tanıtılmıştır.

Kaşgarlı Mahmut Divanında: "Türk dilini öğreniniz; çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır."(Eker, 2006:192) sahih olmayan bir hadisten bahseder. Günümüzde Türkçe 130 ülkede ikinci bir dil olarak öğretilmektedir. Dilimizle birlikte bize ait değerler en veciz ifadelerle aktarılmakta vesözün gücünden yararlanılmaktadır. Sözlü ve yazılı dil geleneğimizin temel taşlarından birini oluşturan Dîvânu Lügati't-Türk'te dilin ve sözün etkili kullanımını gösteren ifadeler:

1.Erdem başı tıl. Erdemin,edep ve faziletin başı dildir.(Çünkü güzel söz söylemesini bilen şerefe erişir,onurlanır. Bir Arap atasözü: "İnsan-insanın değeri-dilinin altında saklıdır.")

2. Savın sagrakkategir. (Güzel sözle insan beylerin çanağından içme şerefine erer. En güzel şekilde ağırlanır.) (Birtek, 1994:14)

3. Bilge eren sawların algıl ögüt./Edhgüsawığadhlese özge sinğer. (Bilgin adamların sözlerini öğüt olarak al, iyi söz tesir ederse öze siner) (Atalay, 1985: 155)

4.Tılda çıkar edhü söz 'iyi söz dilden çıkar'. (Halkı hoşnut edecek güzel sözleri dilinden eksik etme) (Atalay, 1985: 161)

"Kuru kaşık ağıza yaraşmaz, kuru söz kulağa yaraşmaz. Tılıntirgik ete gir. Dil ile sofraya erişilir. (güzel sözle insan nimete erişebilir. Bu sav insanın kendi erdemini ancak sözleriyle tanıtabileceğini vurgular. Dil ile bağlanan dişle çözülmez. (Bu sav sözünün eri olan sözünü yerine getirmesi gerekenler için söylenir. Sözün tadına dalan kimse esir olur (Lafa dalan tutsak olur). Çok sözü anlamak olmaz, yalçın kaya yıkılmak olmaz. İnsan çok sözü anlayamaz, nasıl ki dağdan yalçın kayayı yıkamaz." (DîvânuLügati't-Türk, 1998: I/383; 429; II/20; 150-51; III/20)

5.3.Kutadgu Bilig'te Sözün Etkili Kullanımı:

Kutadgu Bilig, Karahanlı dönemin edebi eser niteliği taşıyan ilk örneğidir. 1069 yılında Balasagunlu Yusuf tarafından yazılmıştır. Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han`a sunulmuş olan eser Buğra Han tarafından çok beğenilerek yazarında sarayda "Has Haciplik" görevi verilmiştir.(Köprülü,1986:165) Saadet veren bilgi anlamına gelen Kutadgu Bilig, adından da anlaşılacağı gibi, insana hem dünyada hem de ahirette mutlu olma yolunu göstermek amacıyla yazılmıştır.(Arat,2006:29) Mesnevi biçiminde yazılmış olan eserin sonunda 124 beyitlik üç kaside ile mesnevi içinde yeri geldikçe söylenmiş ayrıca 173 dörtlük bulunmaktadır. Anılan ek manzumelerle birlikte Kutadgu Bilig`in tamamı 6645 beyittir.

Kutadgu Bilig, Karahanlı dönemi Türkçesi olan Hakaniye lehçesi ile yazılmıştır. Sayıları fazla olmamakla birlikte Arapça ve Farsça kelimelerin de kullanıldığı eserde, Türkçe aruza uydurulurken, çok sayıda imale yapılmıştır. Kutadgu Bilig, düşünce yanı ağır basan, öğretici bir eserdir.

Tatsız mecazlarla ahlak dersi veren kuru bir öğütçü değildir. Bu eseriyle insan hayatının anlamını çözümleyen ve onun toplumun, dolayısıyla da devletin içindeki görevini saptayan bir hayat felsefesi sistemi kurmuştur.(Arat, 2006:30) Kullandığı dil Türk yazı dilidir ve inceliklerine vakıftır. Dilin ve sözün

tesirini artırmak için seçtiği yarı hikâye yarı temsil tarzındaki açıklayıcı monologlar ve canlı betimlemelerle mükemmel bir üslup ve mimari oluşturmuştur.(Arat,2006:31) Dil ve düşünce tarihi yönünden değerli bir belge niteliğindeki bu eser, yazıldığı dönemin insanına ve devlet adamlarına, doğru yolu göstermek, yöneticilikle ilgili bilgi vermek amacıyla yazılmıştır.

Karahanlı dönemi Türk aydınlarının dünya görüşünü, duyuş ve düşünüş tarzlarını, kültür düzeylerini tanıtan bu eserde: Türk Dili, seçilen kelimeler, hikâye, temsiller, monolog ve betimlemelerle kullanım alanını ve etkinliğini arttırmıştır. Sadece Karahanlı döneminin değil günümüzün de en etkin bir şaheseri olma özelliğine kavuşmuştur. Sözün ve dilin etkisini ve erdemini gösteren beyitler:

Anlayış ve bilgiye tercüman olan dildir;
İnsanı aydınlatan açık dilin kıymetini bil

Kişiyi dil kıymetlendirir ve kişi onunla mutluluk bulur;
Kişiyi dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı gider.

Dil arslandır, bak, eşikte yatar;
Ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer. (Arat,2006: 117)

Sözüne dikkat et ki, başın gitmesin;
Dilini tut ki dişin kırılmasın.

Bilgili kişi dil için özlü bir söz söyledi;
Başını gözet, ey dil sahibi.

Sen kendi esenliğini istiyorsan,
Ağızdan yakışıksız söz çıkarma.

Söz bilerek söylenirse bilgi sayılır;
Bilgisizin sözü kendi başını yer.

Çok sözden bir fayda görmedim;
Ama söylemek de faydasız değildir.

Sözü çok söyleme, az ve birer söyle;
Binlerce sözün düğümünü bu bir sözde çöz.

Kişi söz ile yükseldi, melik oldu.
Çok söz başı, gölge gibi yere serdi.

Çok konuşma "gevezelik etti" derbilgi;
Ama söylemezse de ona "dilsiz" der.

Mademki böyledir, sen açık dil kullan;
Dil açık olursa kişiyi yükseltir.

Dili iyi gözet, başın gözetmiş olur;
Sözünü kısa kes ömrün uzun olur.

Dilin faydası çok olduğu gibi, zararı da çoktur
Dil bazen övülür, bazen de çok sövülür.

Mademki böyledir, sözü bilerek söyle;
Sözün olsun gözsüzlere körlere göz.

Bak, doğan ölür; ondan eser olarak söz kalır;
Sözünü iyi söylersen ölümsüz olursun.(Arat,2006:119)

Kişi iki şey ile kendini yaşlanmaktan kurtarır:
Biri iyi iş, diğeri de iyi söz

Bak kişi doğdu, öldü; sözü kaldı;

İnsanın kendisi gitti adı kaldı.

Kendine ölümsüz bir hayat dilersen;
İşin ve sözün iyi olsun, ey hakîm.

Dili bu kadar övmek ve arada bir sövmekten amacım,
Sana sözün ne olduğunu anlatmaktı.

Her sözü saklamayı da anlayış hoş görmez;
Kişi gerekli sözü söyler, gizlemez.

Ey yiğit, ben bu sözü oğlum için söyledim;
Oğul benden aşağıdır, bana nasıl denk olur.

Kişiden kişiye miras olarak söz kalır;
Vasiyet edilen sözü tutmanın faydası çoktur..(Arat,2006:121)

Söz deve burnu gibi yularlıdır;
Dişi deveboynu gibi nereye çekilirse oraya gider.(Arat,2006:125)

Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür;
Kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür.

İnsan sözünü diliyle söyler;
Sözü iyi olursa yüzü parlar.(Arat,2006:133)

Hem yumuşak huylu, hem tatlı dilli
Hem akıllı hem bilgili olmak gerekir .(Arat,2006:141)

Vücudun nasibi hep boğazdan girer;
Ruhun nasibiyse doğru sözdür ve kulaktan girer.

Bak bilginin iki alameti vardır;
Bu iki şey ile insan bahtiyar olur

Bunlardan biri dil, biri ise boğazdır;
İnsan bu ikisine hakim olursa çok fayda görür.

Bilgilinin boğazına ve diline hâkim olması gerekir;
Boğazını ve dilini gözeten bilgiler gereklidir.Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür;
Kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür.

İnsan sözünü diliyle söyler;
Sözü iyi olursa yüzü parlar.(Arat,2006:133)

Hem yumuşak huylu, hem tatlı dilli
Hem akıllı hem bilgili olmak gerekir (Arat,2006:251)

Ay- Toldı dedi ki: sözün faydası büyüktür;
Söz yerinde kullanılırsa, kulu yükseltir.

Söz sayesinde yağız yerden mavi göğe yükselir
Ve baş köşeye geçenlerden olur.

Eğer dil söz söylemesini bilmezse
Mavi gökte olanı yere indirir

Ay-Toldı dedi ki: Fazla söz, sormadan
Söylenip insanı usandıran sözdür.

Az söz ise sorulduğu zaman söylenen
Ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.

Dilini güzel sözle süsleyen ve onun yüzünü açan şair
Bu vadide şöyle bir söz söylemiştir: (Arat,2006:253)

Sözü güzel ve iyice düşünerek söyle;
Ancak sorulduğunda söyle ve kısa kes.

Çok dinle, fakat az konuş;
Sözü akıl ile söyle, bilgi ile süsle.

Çok dinlemeli fakat sözün birer birer söylemeli
Bilgili hakîm bana öyle dedi

Çok söylemekle bilge olmaz kişi;
Çok dinlemekle bilge bulur başköşeyi.

İnsan, dilsiz de olsa bilgili olabilir
Fakat sağır olursa bilgiyi elde edemez. (Arat,2006:255)

Ay- Toldı dedi: Hükümdara arz edeyim;
Dili ile söylemezse bilgi öylece kalır

Dile yalnız sövmek olmaz, övülecek tarafı da çoktur;
Sözün de övülecek ve sövülecek tarafı vardır

Bütün canlılar bütün bu sayısız yaratıklar;
Tanrının birliğine dil ile şahadet getirdi

Tanrı yüz binlerce mahlûku yarattı
Onların hepsi de Tanrı'yı dilleriyle över.

Vücut sahibi kişiye gereken şeylerden
Biri dil ve söz, biri de gönüldür.

Tanrı gönlü ve dili doğru söz için yarattı
Sözü doğru olanları zorla ateşe atarlar.

Söz doğru söylenirse faydası çoktur
Eğri söz daima ayıplanır.

Doğru söyleyecekse dilin kımıldasın
Sözün eğriyse onu gizlemelisin.

Konuşmayan kişiye dilsiz derler
Çok söyleyenin adıysa geveze başıdır.

Kişinin itibarsızı geveze olanıdır;
Kişinin itibarlısı cömert olanıdır.(Arat,2006:257)

Hangi iş olursa olsun onu tatlı dil ile karşıla;
Her işte tatlı dil kullanırsan, mutluluk sana bağlanır.(Arat,2006:301)

Sözünü gözet emniyet içinde yaşa;
Kendini gözet esenlik ile ihtiyarla.(Arat,2006:331)

Başını korumak istersen beylerin söylemesi gereken sözleri söyle
Sen söyleme, memlekete karşı suç işleyip kendi başını yeme

Avam memlekete karşı suç işlerse başı gider;
Konuşurken dili suç işlerse dişi kırılır.

Sonra çok okudum dil ihtiyatsız konuşurken
Gönül sırrını ifşa etmiş ve o kişiyi yaralamıştır.

Meliklere vakti gelince yüzünü göster,
Sorduklarında söyle ve ancak sorduklarına cevap ver. (Arat,2006:481)

Hoşsohbet kişiler her yerde iyi kabul görür;
Sözde usta kişi işinde de başarılı olur.(Arat,2006:503)

Ağızdan bazen ateş bazen su çıkar;
Bunların biri yapar biri de yıkar.

Gereksiz söz yanan ateş gibidir;
Onu ağzından çıkarmamalısın sonra kendin yanarsın.

Kızıl dil kara başın amansız düşmanıdır;
Bu kötü düşmanı sıkı tut ve huzur içinde yaşa.(Arat,2006:507)

Kaba söze yumuşak yanıt verilmeli,
Acı sözlere de tatlı sözle karşılık verilmeli.

İnsanlara karşı kaba söz söyleme;
Kaba sözün acısını gönlün uzun yıllar çeker (609)

Ne ise zararı yok doğru söylemiş;
Doğru söz haşin olur o da haşin söylemiş (Arat,2006:673)

Dinle akıl insan sana ne der:
Sözü düşünerek söyle ey mert yiğit.

Sözü söylemenin faydası çoktur;
Bu dilim beni söylemekle pişman etti.

Sözü söylemezsen o söz sana kul olur;
Eğer söylersen o seni kendine kul eder.

Sözü düşünerek söyle acele etme, sabırlı ol;
Acele söylenen sözden ayrın pişmanlık gelir.(Arat,2006:679)

Sözün uzun olursa bıktırır;
Akıllı kişiler sözü kısa keser. (Arat,2006:687)

Sözü kapalı tutarsan sonu çiğlik olur;
Çiğ olan her şeyin altında zarar vardır.(Arat,2006:703)

Yanındakini kendinden uzaklaştırmak istersen,
Ona istediğini verme, onunla biraz kaba konuş

Kendini herkese sevdirmek istersen,
Sözün ve fikrin birbirine uygun, dilin tatlı olsun.(Arat,2006:739)

Söz her şeyi altüst eden bir rüzgârdır, kalbi sızlatır;
Kalbi sızlayan kimse seni mahvedebilir.(Arat,2006:741)

Onlar nasıl hareket ederlerse sen de öyle yap;
Tatlı söz söyleyenlere sen de tatlı dil kullan

Sana siz diyenlere sen de siz tabirini kullan
Karşılık verirken daima karşındakinden daha nazik davran

Kaya yankısından daha aşağı kalma
Sana sen diyenlere sen de senle.(Arat,2006:743)

Çok söz söyleme, kendine hâkim ol, dilini koru;
Çok söylenen sözün kıymeti kalmaz.

Her sözü söz diye ağızdan çıkarma;
Gerekli olan sözü düşünerek ve ihtiyatla söyle.

Akıllı bir insan gördüm çok az konuştu;
Fakat çok konuştum diye yıllarca pişman oldu.(Arat,2006:747)

Sözünü düşünerek söyle, sana keder gelmez;
Hayatını boşa geçirme, pişman olmazsın.(Arat,2006:781)

Gönlünü ve dilini doğru tut, erdemiyse yüksek tut;
Gaflete dalma yolunu şaşırma

Beyler haşin söz söylememeli, kendilerine hâkim olmalı;
Haşin söz insanların gönlünü çabuk soğutur.(Arat,2006:879)

Bu Türkçe sözü yabani geyik gibi gördüm;
Onu yavaşça tuttum, aldatarak kendime yaklaştırdım.

Okşadım ısındırdım, çabucak bana gönül verdi;
Yine de ara sıra ürküyor, korkuyor.

Ele geçirdiğim gibi sözü takip ettim;
Onun miski güzel kokular saçmaya başladı

Sözü doğru söyledim, o sert ve acı oldu;
Doğru söze tahammül eden akıllı insandır. (Arat,2006:1085)

Sözü çok söyledin dikkat et tazeliğini kaybetmesin
Çok sözden insan usanır ve bıkar.(Arat,2006:1087)

Dilini tut boğazına hâkim ol çok uyuma,
Gözünü yum kulağını tıka ve böylece huzur içinde yaşa.(Arat,2006:1089)

5.4.Atabetü`l-Hakâyık 'ta Sözün Etkili Kullanımı:

Bu dönem eserlerinden bir başkası da Atabetü`l-Hakâyık`tır. Yazarı, Yüknekli Edip Ahmet olan Atabetü`l-Hakâyık`ın yazılış tarihi bilinmemekle birlikte, Kutadgu Bilig`den yarım yüzyıl sonra yazıldığı sanılmaktadır. Dini-ahlâki didaktik bir eserdir. İslâmi Türk edebiyatının, Müslümanlık inançlarını telkin eden ilk eseridir. Türk dili tarihi, tarih ve edebiyat tarihi açısından da önemli bir yapıttır.

Asıl metnin dörtlüklerle söylenmiş olması yazarın milli şiir zevkini sürdürdüğünün göstergesidir. Dil bakımından Kutadgu Bilig`e göre Atabetü`l-Hakâyık`ta Arapça, Farsça kelime sayısı daha fazladır. Ancak, halka hitabeden eserde konu ve düşünce kurgusu daha basittir.Edip Ahmet, ağzınve dilin ziynetinin doğru söz olduğunu ve etkili söz söylemenin doğru ve sanatlı sözle mümkün olacağını eserinde vurgular.
Dilin muhafazası hakkındaki beyitler:
Dinle bilgili ne diyor:
Edeplerin başı dili gözetmektir;
Dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın;
Eğer muhafaza altından çıkarsa, dişini kırar.

Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir;
Çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.
Sözünü başı- boş bırakma; dilini sıkı tut;

Dilin başı- boşluğu bir gün başa belâ olur.

Boş- boğaz adam akıllı olur mu?;
Bu boş- boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
Fakat dilin açtığı yara kapanmaz.

Sefîh adamın dili kendi başının düşmanıdır;
Birçok adamların kanları dilleri yüzünden döküldü.
Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur.
Dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?

İnsana ne gelirse, dilinden gelir;
Dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur;
Dinle ve bu söze inan ki vücut her sabah
Kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.

Eğer bir insanda(şu) iki şey birleşirse,
O insanda mürüvvet yolu kapanmıştır:
Bunlardan biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek
İkincisi ise yalan söylemektir.

Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç;
Sen ömrünü doğruluk ile geçir.
Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür;
Sözü doğru söyle, dilini süsle.

Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
Dil korunursa kendin korunmuş olursun;
Resûl; - " İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir"- dedi;
Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar

Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın;
İnsanlar seni doğru olarak bilsinler;
Eğriliği bırakıp doğruluk libasını giy,
Elbiselerin en iyisi, doğruluk libasıdır.

Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin,
Sözünden kendine pişmanlık gelmesin;
Bütün gizli işlerin âşikar olup,
Gören ve duyan sana gülmesin.

En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın,
Arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme;
Sırrın kendinde sabretmez ve saklamazsa,
Arkadaşına sabreder mi; bunu iyi düşün. (Arat,Atabet'ülHakayık, 2006, s.87-88)

Sonuç:

"Divan-ı Lügat-it-Türk bir hazinedir; onun üzerinde üç, beş kişinin çalışması yeterli değildir. Divanın üzerinde yüzlerce kişi çalışacak ve her çalışan yeni bir cevher bulacaktır." Divanın girişindeki bu cümleler, bu çalışmaya teşvik eden temel sebeblerden birisi oldu. Bu bildiri de dört ana başlık altında, Karahanlı dönemindeki dil ve sözün tesirini örneklerle incelemeye çalıştım. Karahanlı DönemiTürkçe'si yapıtlarından, Divan'ıLugatIt Türk, Kutadgu Bilig ve Atebetü'l Hakayık' ta sözün etkili kullanımı üzerine bir inceleme ve tarama çalışması yaparak, edebiyatımızda ve dilimizde sözün güzelliğini, "Aklın süsü dil, dilin süsü sözdür; / Kişinin süsü yüz, yüzün süsü gözdür." Beyitiyle taçlandırdık. Bir söz insanın yüzünü ak ederken, başka bir sözüyle yüzünün kara olabileceğini vurguladık. Sözün fazileti ve tesirini en veciz herhalde şu şekilde ifade edilebilir: "Kendine ölümsüz bir hayat dilersen, ey hakîm, işin ve sözün iyi olsun.

References

Arat, R, Atebetü'l- Hakâyık,TDK, Ankara, 2006

Arat, R. R, KutadguBilig, Kabalcı yay.İstanbul, 2006

Atalay, B. Divan-ı Lugat-it TürkTercümesi, Ankara 1985

Bayraktar, N. *"Dil Bilimci ve Dil Eğitimcisi Olarak Kaşgarlı Mahmud*" Akademik Araştırmalar Dergisi, Yıl: 10 sayı:39, İstanbul, 2009

Birtek, F., En Eski Türk Savları, AlahaddinKıral Basımevi, Ankara 2006

Caferoğlu, A., Türk Dili Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul,1984

Eker, S., "Erken Dönem Kaşgarlı Mahmut", Türk Edebiyatı Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. ,İstanbul2006

Hacıeminoğlu, N., Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK, Ankara 1996

Köprülü, M.F., Türk Edebiyatı Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1986

Tunç S., *"Dede Ömer RûşenîDîvânı'nda Söz ve Konuşma Âdabı ile İlgili Hususlar",* SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 10, Konya, 2001

Yeniterzi, E., *"On Altıncı Yüzyılda Konyalı Bir Şair: Meşâmî"* Türk Dili, Sayı: 591 Mart 2001
(www.birdunyabilgi.net/karahanli-turkcesi-ya-da-hakaniye-turkcesi, 23-03-2011,saat:10.00)